
De ontstaansgeschiedenis van het woord 'ideologie'

Bart Tromp

Het woord 'ideologie' is een van de belangrijkste begrippen binnen de sociale wetenschappen.* Tegelijkertijd is het ook een van de meest verwarrende, omdat de term in allerlei, overeenkomstige, maar soms ook tegenstrijdige betekenissen wordt gehanteerd. Vrijwel alle auteurs die geprobeerd hebben de onduidelijkheden rond het begrip 'ideologie' op te ruimen, hebben in meer of mindere mate gebruik gemaakt van de geschiedenis die het woord heeft doorgemaakt. Zonder hier in te gaan op de vroeg hoe relevant zulke pogingen tot 'Begriffsgeschichte' zijn voor de theoretische helderheid van het begrip 'ideologie', kan geconstateerd worden dat de voorgeschiedenis van het begrip, en vooral de ontstaansgeschiedenis zoals tot nu toe beschreven, veel lacunes, misverstanden en onduidelijkheden vertoont. Vandaar dit onderzoek, dat de bedoeling heeft die lacunes, misverstanden en onduidelijkheden zo veel mogelijk weg te nemen.

1. Antoine Destutt de Tracy: leven en werk; het ontstaan van het woord ideologie

Voor zover we kunnen nagaan werd het begrip 'ideologie' voor het eerst gebruikt op 23 mei 1797 door de Franse filosoof Antoine Louis Claude Destutt de Tracy (1754-1836);¹ waarschijnlijk in een lezing die hij hield voor het Institut National. De doctrine die hij met dit woord aanduidde, zette hij uiteen in zijn *Elémens d'Idéologie*, waarvan de delen achtereenvolgens tussen 1801 en 1819 verschenen.² Samengesteld uit de woorden 'idee' en 'logos' betekent de term letterlijk 'wetenschap der ideeën', en als zodanig is hij ook door Destutt de Tracy gedefinieerd.³

Destutt de Tracy was de voornaamste theoreticus van een groep Franse intellectuelen die tegen het eind van de 18e eeuw bekend werden als 'les idéologues'. Hij ontving zijn intellectuele opvoeding in de 'salon' die de weduwe

* Prof. dr. L. W. Nauta en prof. dr. L. Laeyendecker voorzagen een eerdere versie van deze bijdrage van commentaar; de verantwoordelijkheid voor het uiteindelijke resultaat is geheel de mijne.

van Claude-Adrien Helvétius na diens dood in 1722 hield in Auteuil. De groep die hier regelmatig bijeenkwam telde deelnemers als Condorcet, Turgot, Cabanis (haar aangenomen zoon), Volney en Benjamin Franklin.⁴

Na zijn opleiding aan de universiteit van Straatsburg diende hij als officier bij het eliteregiment van de koninklijke musketiers en commandeerde later het regiment van zijn schoonvader, de hertog van Penthièvre. Hij werd in 1789 gekozen tot lid van de Nationale Vergadering (als vertegenwoordiger van de adel) en toonde zich daar met Lafayette en Rouchefoucauld een vurig supporter van de revolutie. Toen deze echter in 1792 een steeds gewelddadiger keer nam, verzocht en verkreeg Destutt de Tracy onbeperkt verlof uit zijn functie. Hij was toen 'maréchal de camp' (d.w.z. kampcommandant, en niet veldmaarschalk zoals sommige auteurs schrijven) en bevelhebber van de cavalerie in Lafayette's leger. (Lafayette was toen al gevlucht). Tijdens het Schrikbewind zat hij bijna een jaar in de gevangenis; in deze periode verschoof zijn intellectuele belangstelling van de natuurwetenschappen naar de filosofie, met name naar die van Locke en Condillac.

Van de idéologues waren Destutt de Tracy en Cabanis de leiders; behalve Volney, Garat en Danou maakten in meer of mindere mate en voor wisselende periodes van de groep deel uit: Sieyès, Constant, Chénier (M. J. M. Chénier, de broer van André Chénier die onder het Schrikbewind onthoofd werd), Ginguené, Say, Lakanal, Roederer, Dupont de Nemours, Condorcet en Talleyrand.⁵ Het zal niemand verbazen dat de laatste zich later, in een andere maatschappelijke positie, als verdediger van het rooms-katholicisme tegen de idéologues zou richten.⁶ Destutt de Tracy prefereerde overigens de term 'idéologistes' boven 'idéologues' als aanduiding van zijn groep.⁷

De filosofische en politieke opvattingen van Destutt de Tracy en de zijnen laat zich kortweg betitelen als empiristisch en liberaal. De feitelijke maatschappijleer van Destutt de Tracy is te vinden in het vierde deel van zijn *Elémens d'Idéologie*. Dat vierde deel ('Première Partie du Traité de la volonté et de ses effets – De nos actions, ou économie') bevat weinig dat ook niet gevonden kan worden bij de door Destutt de Tracy bewonderde Adam Smith,⁸ een bewondering waarin hij onder de idéologues niet alleen stond: de weduwe van Condorcet publiceerde bijvoorbeeld een vertaling van Smith's *Theory of Moral Sentiments*.⁹ Door Thomas Jefferson werd dit deel vertaald en uitgegeven in de Verenigde Staten onder de titel *A Treatise on Political Economy* (Georgetown, 1817). Pas in 1819 verscheen het in het Frans. Het schijnt dat moeilijkheden met de censuur hiervan de oorzaak waren, moeilijkheden die Destutt de Tracy er ook toe brachten het vijfde en laatste deel van *Elémens d'Idéologie* in de Franse uitgave abrupt in het begin van het tweede hoofdstuk af te breken. Pas in 1926 werd het ontbrekende gedeelte in het Frans uitgegeven door Gilbert Chinard.¹⁰

Onder Napoléon in toenemende mate ontdaan van politieke invloed, kon

Destutt de Tracy in 1814 de genoegdoening smaken in de Senaat voor de afzetting van de keizer te stemmen.¹¹ De restauratie van de Bourbons vond echter geen steun bij de idéologues, ook al werd Destutt de Tracy tot pair verheven. Uit de revolutie van 1830 is een pathetisch beeld van de dan 76-jarige Destutt de Tracy bewaard gebleven: 'Men kon een buitengewoon oude man zien rondgaan langs de barricaden, met wit haar, bijna blind, zijn ogen beschermd door een enorme oogklep, om daar de gevaren met de opstandelingen te delen'.¹² In 1832 werd de tweede klas van het Nationale Instituut her-opgericht als de Academie van Morele en Politieke Wetenschappen. Destutt de Tracy vormde er met de tien nog levende leden van de vroegere idéologues de kern van. Maar hij is er nog maar één keer gekomen voor hij op 9 maart 1836, 'unenthusiastic over glimmers of his ideals being realized in other parts of the globe',¹³ stierf.

2. Ideologie als wetenschap der ideeën

Drie motieven uit de filosofie van de Franse verlichting liggen ten grondslag aan Destutt de Tracy's conceptie van ideologie als wetenschap der ideeën: empirisme, de bestrijding van vooroordelen en de vooruitgangsidee, het geloof in de 'perfectibilité' van de mens. Destutt de Tracy's intellectuele stamboom gaat allereerst terug op Etienne Bonnot de Mably de Condillac (1715-1780) en via deze op Locke, Hobbes en Bacon. Zo vindt men in het tweede boek van het derde deel van Destutt de Tracy's hoofdwerk achtereenvolgens een samenvatting van Bacons *Instauratio magno* en een vertaling van het eerste gedeelte van Hobbes' *De Corpore*; het zijn de enige auteurs van wie stukken integraal in de *Elémens* zijn opgenomen.

Bacon werd door de idéologues bewonderd als degene die een einde had gemaakt aan de Aristoteliaanse, niet-experimentele, niet-empirische wetenschapsopvatting, en die terecht een 'novum organum' bepleitte, gebaseerd op waarneming en experiment.¹⁴ Hobbes wordt vooral gezien als een leerling van Bacon, die met zijn materialistische filosofie een filosofische fundering aan Bacons denkbeelden gaf. Opmerkelijk is dat de idéologues geen oog hadden voor de verschillen tussen Bacons inductivisme en Hobbes' deductivisme. Als Garat de voordelen van de 'analytische' methode benadrukt, schijft hij deze toe aan Bacon.¹⁵ Het zou meer voor de hand hebben gelegen als hij in dit verband Hobbes had genoemd. Locke, tenslotte, wordt beschouwd als degene die voortbouwend op het werk van Bacon en Hobbes, als eerste een empirische (en dat betekent voor de idéologues: natuurwetenschappelijke) analyse van het menselijk denken heeft trachten te geven: 'Locke est, je crois, le premier des hommes qui a tenté d'observer et de décrire l'intelligence humain, comme l'on observe et l'on décrit une propriété d'un minéral ou d'un végétal, ou une circonstance

remarquable de la vie d'un animal: aussi a-t-il fait de cette étude une partie de la Physique'.¹⁶

Het empirisme waarvan hier sprake is heeft een sterk anti-metafysische inslag. Als Destutt de Tracy over 'ideeën' spreekt, dan bedoelt hij daarmee iets volstrekt anders dan bijvoorbeeld Plato. Hier is geen sprake van de empirische werkelijkheid te boven gaande concepten. 'Ideeën' zijn voor Destutt de Tracy niets anders dan voorstellingen die de mens opdoet als resultaat van de inwerking van de buitenwereld op zijn geest; Descartes' leer van de aangeboren ideeën wordt verworpen, hoezeer deze ook wordt gewaardeerd als één van de denkers die met de middeleeuwse fysica brak. Wat de idéologues aantrok in het empirisme van Locke en Condillac is de door dezen, met name door Locke, gegeven mogelijkheid om sociale en filosofische verschijnselen te bestuderen met de in hun ogen zekere kennis verschaffende methoden uit de natuurwetenschappen.

Een derde aspect van het empirisme bij de idéologues is het materialistische karakter ervan. Destutt de Tracy rechtvaardigt zijn wetenschap der ideeën door erop te wijzen dat mensen allereerst denken aan hun behoeftenbevrediging en pas in de laatste plaats filosoferen.¹⁷ De parallel met Marx is hier wel zeer duidelijk. In tegenstelling tot de traditionele filosofie wil de wetenschap der ideeën 'déterminer le principe et la fin de toutes choses, de deviner l'origine et la destination du Monde'¹⁸ door uit te gaan van de feitelijke ervaringen van mensen. Ze wil een metafysica gebaseerd op de empirie.

Deze reductie van ideeën tot gewaarwordingen verbindt zich met de strijd tegen vooroordelen, een motief dat in de Franse Verlichting is uitgewerkt door Helvétius en Holbach. 'Les préjugés des grands sont les lois des petits', schrijft de eerste in een karakteristieke passage.¹⁹ Het belangrijke van vooroordelen is voor deze denkers niet dat ze tot foutieve inzichten leiden, maar dat vooroordelen instrumenten zijn met behulp waarvan machthebbers hun gevestigde positie kunnen bestendigen. 'L'Expérience nous démontre au contraire que presque toutes les questions de la morale et de la politique sont résolues par le fort, et non part le raisonnable, et que si l'opinion régît le monde, c'est à la longue le puissant qui régît l'opinion'.²⁰

Van 'idéologie', de wetenschap der ideeën, verwachtten Destutt de Tracy en de zijnen nu dat deze de criteria zou leveren om ware en foutieve ideeën onweerlegbaar van elkaar te scheiden. Door kennis op te lossen in de eenvoudige gewaarwordingen waaruit ze was opgebouwd, en door het opsporen van een grammatica van het denken, waarin de regels voor het combineren van die gewaarwordingen gegeven zouden zijn, zouden vooroordelen geëlimineerd kunnen worden. Niet alleen zou dat de communicatie tussen de mensen verbeteren, op deze basis moest ook een rationele opbouw van staat en maatschappij mogelijk zijn.²¹

Als vanzelfsprekend namen de idéologues aan dat kennis van de mechanismen die aan het samenleven van mensen ten grondslag liggen ook normen om juist te handelen zou opleveren. Het is op dit punt dat de invloed van Hobbes' materialistische filosofie overheersend is. 'That political principles are derived from knowledge of the motions of the mind; and knowledge of the motions of the mind from the study of sensations and ideas', alleen om deze ene zin moet Hobbes beschouwd worden als de schepper van 'idéologie', en de vernieuwer van de zedelijke wetenschappen, schrijft Destutt de Tracy in het derde deel van zijn *Elémens d'Idéologie*.²²

Het derde motief, dat van de idee van de vooruitgang, kreeg bij de idéologues vooral gestalte in hun ideeën en voorstellen op het gebied van het onderwijs. De sensationalistische filosofie maakte het mogelijk de menselijke geest als een 'tabula rasa' te zien, die door effectief onderwijs beschreven kon worden. Vindt het vooruitgangdenken van de idéologues z'n bekendste vorm in Condorcets *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (dat in 1794, twee jaar na zijn dood, verscheen), hun onderwijsidealen ontleen zij aan Condillac, met name aan zijn 'Discours préliminaire' van zijn *Cours d'études pour l'instruction du Prince de Parma*. Condillac zet daarin uiteen dat opvoeding moet beginnen door aan te knopen bij de directe ervaringen van de leerling, in plaats van hem algemene, abstracte principes bij te brengen – een in die tijd revolutionair idee. Alleen zo'n inductieve onderwijsmethode zou kunnen voorkomen dat allerlei woordenspelsels, die op geen enkele manier met de werkelijkheid corresponderen en onnutte of overbodige ideeën, zich vastzetten in de geest van de leerling.

De meeste systematische verhandeling over de wetenschap der ideeën is Destutt de Tracy's *Elémens d'Idéologie*, een werk dat door de auteur geschreven werd als leerstof voor de centrale cursus van het door de idéologues voor de 'écoles centrales' geschreven curriculum.²⁴ Alleen het eerste deel, dat als 'Projèt d'Elémens d'Idéologie' in 1801 verscheen heeft als zodanig dienst gedaan, tot de afschaffing van het door de idéologues ontworpen onderwijssysteem, die in feite al begon in datzelfde jaar 1801, toen Bonaparte het concordaat met het Vaticaan sloot. De 'elementen' van de wetenschap der ideeën, vat Destutt de Tracy als volgt samen:

- I Histoire de nos moyens de connaître
 1. De la formation de nos idées, ou Idéologie, proprement dite;
 2. De l'expression de nos idées, ou Grammaire;
 3. De la combination de nos idée, ou Logique.
- II Application de nos moyens de connaître à l'étude de notre volonté et de ses effets
 1. De nos actions, ou Economie;
 2. De nos sentiments, ou Morale;

3. De la direction des unes et des autres, ou Législation.

III Application de nos moyens de connaître à l'étude des êtres qui ne sont pas nous

1. Des corps et de leurs propriétés, ou Physique;
2. Des propriétés de l'étendue, ou Géométrie;
3. Des propriétés de la quantité, ou Calcul.²⁵

Tenslotte wordt nog een tiende deel aangekondigd, dat zou handelen over een thema dat tegenwoordig eerder dan de negen voorgaande als op ideologie betrekking hebbend zou worden beschouwd: 'Des fausses sciences qu'anéantit la connaissance de nos moyens de connaître, et de leur légitime emploi'.²⁶

Hieruit blijkt dat de verwarring rond het ideologiebegrip al bij Destutt de Tracy begint. Met ideologie duidt de auteur zowel zijn kentheorie als de op deze kentheorie berustende algemene maatschappijleer, logica en natuurwetenschappen aan. Op blz. 3-4 maakt Destutt de Tracy de zaak met de volgende voetnoot nog ingewikkelder: 'Cette science peut s'appeller Idéologie, si l'on ne fait attention qu'au sujet, Grammaire générale, si l'on n'a égard qu'au moyen; et Logique, si l'on ne considère que le but. Quelque nom qu'on lui donne, elle renferme nécessairement ces trois parties; car on ne peut en traiter une raisonnablement sans traiter les deux autres. Idéologie me parait le terme générique parce que la science des idées renferme celle de leur expression et celle de leur déduction. C'est en même temps le nom spécifique de la première partie'. Met andere woorden: Destutt de Tracy duidt met het woord 'ideologie' zowel de wetenschap der ideeën in zijn algemeenheid aan, de studie van de structuur van de kennis (deel I van zijn samenvatting) als de eigenlijke, sensationalistische kentheorie (1 van deel I).

Wat deze laatste betreft volgt Destutt de Tracy evenmin als Condillac Locke, als deze zowel gewaarwording als reflectie als bronnen van kennis aanmerkt. Reflectie wordt als zodanig verworpen, maar ordenende principes als oordelen en handelen worden door Destutt de Tracy anders dan bij de in dit opzicht radicalere Condillac²⁷ niet tot zintuiglijke gewaarwording herleid, maar hebben volgens Barth²⁸ een eigen plaats. Dit brengt Barth ertoe te spreken van een Kantiaans programma: de taak van de ideologie zou gericht zijn op het opsporen van de bronnen, grenzen en betrouwbaarheid van kennis.²⁹ Destutt de Tracy's programma levert echter slechts een oppervlakkige overeenkomst op met dat van Kant. Wanneer Destutt de Tracy 'gwaarwording' opdeelt in vijf niet tot elkaar herleidbare aspecten (bemerken, herinneren, oordelen, willen en zich bewegen), herinnert³⁰ dat in een enkel opzicht aan Kants categorieënleer. Later neemt Destutt de Tracy ook nog 'reflectie' op als moment van gewaarwording; ons daarmee opschepend met een probleem dat in deze studie zeer regelmatig terugkeert: dat van begripsvervaging en -verschuiving. Bij de Franse Verlichtingsfilosofen, inclusief Destutt de Tracy, is echter geen zweem te bespeuren van

de actieve rol van het kennend subject, die Kant als de 'Copernicaanse Keer' in zijn kritische filosofie aanwees. Karakteristiek is in deze Verlichtingsfilosofie juist de passieve rol van de mens in het kernproces.³¹ Ook hierin verschillen de idéologues van Kant: hun wetenschap der ideeën is niet in de eerste plaats gericht op het vinden van de principes en mogelijkheden van menselijke kennis, maar op het construeren van een rationele maatschappij.

Volgens Chinard bestond de 'werkelijkheid' voor Destutt de Tracy uit niets anders dan de som van 'chemical attractions and reactions which during a given time determine a particular order of facts and soon, under still unknown circumstances, are placed again under the rule of more general laws, those of inorganic matter: as long as this condition subsists we live, that is to say, we move and we feel'.³² De reductie van alle denken tot gewaarwordingen zou in de theorie van Destutt de Tracy, maar nog sterker in die van Cabanis, gevolgd moeten worden door de reductie van psychische tot fysiologische processen.³³ Cabanis werd en wordt nog wel gevierd als de grondlegger van de fysiologische psychologie.³⁴ In het tijdschrift van de idéologues werd veel ruimte besteed aan artikelen over fysiologie en medicijnen. Fysiologen waren lid van de tweede klasse van het Institut National de France, de institutionele basis van de idéologues.³⁵

Het eerste deel van *Elémens d'Idéologie* gebruikt Destutt de Tracy om zijn sensationalistische kentheorie uiteen te zetten. Het tweede deel, dat in 1803 verscheen, getiteld 'Grammaire', bevat een poging tot een algemene taalleer, gebaseerd op de veronderstelling dat gewaarwordingen en de combinaties daarvan, het onderwerp van het eerste deel, hun pendant vinden in taal en redenering. 'Nous savons que tout système de signes est un langage: ajoutons maintenant que tout emploi d'un langage, tout émission de signes est un discours; et faisons que notre Grammaire soit l'analyse de toutes les espèces de discours'.³⁶ Het derde deel (1805), 'De la Logique', bevat twee delen.³⁷ Het tweede gedeelte opent met de al genoemde gedeelten van Bacon en Hobbes, en bevat voorts een groot aantal brieven, aanvullingen, officiële documenten en dergelijke. Het vierde en vijfde deel verschenen pas in 1819, twaalf jaar nadat ze geschreven waren, in Frankrijk. Met dit vierde deel begint Destutt de Tracy de tweede sectie van zijn oorspronkelijke opzet. Het bevat zijn verhoog over de politieke economie, dat, vooral in de Engelse vertaling, grote invloed zou uitoefenen. Ricardo zowel als Marx refereren regelmatig aan dit werk. Deel vijf, tenslotte, handelt over de moraal maar breekt, zoals gezegd, al in hoofdstuk twee ('De l'Amour') af. Zijn oorspronkelijke programma heeft Destutt de Tracy dus slechts voor iets minder dan de helft voltooid. Volledigheidshalve moet hieraan worden toegevoegd dat Destutt de Tracy zijn politieke theorie ontwikkelde in zijn commentaar op Montesquieu's *Esprit des Lois*, dat in de vertaling van Jefferson als *Commentary and Review of Montesquieu's Spirit of Laws* in 1811 in Philadelphia werd uitgegeven.

Zonder hier nader in te gaan op de invloed van Destutt de Tracy's oeuvre, kan men al op grond van het voorgaande concluderen dat de pretenties van de idéologues in tegenstelling staan tot hun werk: van feitelijk empirisch onderzoek is geen sprake geweest. Wat de idéologues aan onderzoek hebben verricht is voornamelijk van taalanalytische aard.³⁸ 'Despite their claims to be radically empirical, the idéologues were actually highly abstract and deductive thinkers', stelt een hedendaagse commentator terecht vast.³⁹ Misschien nog wel meer terzake is de conclusie dat de 'idéologues' weliswaar over een *concept* van ideologie beschikten, en ook over een algemene ideologie-theorie (het concept van 'des fausses sciences', en de kentheorie waarmee deze van echte kennis zou kunnen worden onderscheiden), maar dat zij hun ideologieconceptie noch theoretisch hebben uitgewerkt, noch empirisch toegepast. De idéologues waren meer systematici (althans in intentie) van de ideeën van een voorgaande generatie Verlichtingsfilosofen, dan originele denkers. Dit gebrek aan originaliteit is volgens Hunter van Duzer één van de redenen waarom latere historici de idéologues zo hebben verwaarloosd.⁴⁰ De plaats die zij zich na bijna een eeuw vergetelheid in de geschiedenis verwierven, danken zij niet zozeer aan hun ideeën, maar aan hun politieke activiteiten, hun conflict met Napoleon Bonaparte en de daaraan voorafgaande aanvallen van katholieke Restauratie-denkers: Ook daardoor heeft het woord een vierde betekenis gekregen die de andere is gaan overschaduwen.

In één opzicht zijn de idéologues zelf niettemin wegbereiders geweest (zonder dat de precieze invloedslijnen getekend kunnen worden). Ook al waren hun wetenschappelijke activiteiten daarmee slechts ten dele in overeenstemming, hun programma stempelt hen tot de eerste *positivisten*.⁴¹ Dat geldt zowel voor hun propageren van de experimentele wetenschap als voor hun opvatting over de verhouding tussen wetenschap en politiek. Op deze basis gedijde het werk van Comte, ook al ademt zijn werk de geest der restauratie en dat van de idéologues die der – gematigde – revolutie.

3. De 'idéologues' als politiek actieve intellectuelen

Dezelfde idealen van de Verlichting die ten grondslag liggen aan Destutt de Tracy's filosofische programma, vormden de ratio van de politieke activiteiten van de idéologues. Deze gemeenschappelijke intellectuele traditie vormde het eerste samenbindende element bij de idéologues. Hun politieke programma laat zich, zoals Germino terecht opmerkt,⁴² lezen als een catalogus van het Franse 18e-eeuwse progressieve denken: vernietiging van politieke privileges, de uitsluiting van geestelijken uit het openbare leven, scheiding van kerk en staat, het accentueren van uniforme wetgeving, vrijhandel, persvrijheid en de gedachte dat algemeen onderwijs de panacee is voor alle politieke en sociale problemen: 'l'éducation peut tout'.

Het tweede element van cohesie is de grote mate van onderling contact, soms nog door huwelijksverbintenissen en familiebanden versterkt. De onderlinge communicatie wordt in zekere mate geïnstitutionaliseerd door de 'salon' van mevrouw Helvétius. Deze salon vormt de verbindingsschakel tussen de generatie van Condillac en de latere ideologen. Na de dood van mevrouw Helvétius in 1800 erft Cabanis, haar aangenomen zoon, de villa te Auteuil, die tot zijn dood in 1808 de ontmoetingsplaats van de 'idéologues' zou blijven.⁴³ Een andere geïnstitutionaliseerde ontmoetingsplaats vormt het door J. B. Say en P. L. Ginguené opgerichte tijdschrift van de groep *La Décade Philosophique et Politique par une Société des Republicains*, dat van 1794 tot 1807 verschijnt (en dat na 1804 *La Revue philosophique, littéraire et politique par une société de gens de lettres* zou heten). De idéologues ontmoeten elkaar tenslotte in de politieke organen waarin ze met name onder het Directoire en het Consulaat een belangrijke rol spelen, vooral op het gebied van onderwijs en wetenschap.⁴⁴ Vanaf de aanvang van de revolutie hebben de idéologues zitting in de nieuwe wetgevende en vertegenwoordigende lichamen. Als gematige republikeinen staan ze sympathiek tegenover de Girondijnen, zodat ze onder het Schrikbewind in moeilijkheden raken. Condorcet pleegt bijvoorbeeld zelfmoord. Na de val van Robespierre keren ze echter terug op het politieke toneel. Onder het Directoire vormen ze een leidende elite op politiek zowel als intellectueel gebied. Hunter van Duzer gaat zover hen zowel wat betreft hun ideeën als wat betreft hun invloed, te vergelijken met de 'Fathers' van de Amerikaanse revolutie.⁴⁵ De grondwet van het jaar III wordt voor een groot deel door Daunou geschreven.⁴⁶ Maar vooral op het gebied van het onderwijs ontplooiën de idéologues grote activiteiten. De hervorming van het Franse onderwijssysteem en de wetten betreffende een scheiding tussen kerk en staat zijn in grote mate hun werk. In dit nieuwe onderwijssysteem wordt voor het eerst systematisch aandacht besteed aan de natuurwetenschap. En vooral van de als kweekscholen bedoelde 'écoles normales' wordt getracht instrumenten voor het vormen van republikeinse burgerzin te maken.⁴⁷ Aan de top van dit nieuwe onderwijssysteem staat het 'Institut de France' of 'Institut National'. Dit bestaat uit drie klassen: de eerste gewijd aan wis- en natuurkunde, de tweede aan ethiek en politieke wetenschappen, de derde aan letterkunde en schone kunsten. De tweede klas wordt gedomineerd door de idéologues. Ze is ook het enige werkelijke nieuwe aan dit 'Institut National', omdat de eerste en derde klas in feite nieuwe namen zijn voor de al veel oudere 'Académie des Sciences' en de 'Académie Française'.

Voor een man op jacht naar macht was deze invloedrijke groep een vanzelfsprekend doel. In december 1797 slaagde Napoleon Bonaparte erin tot lid (van de sectie mechanica) van het instituut te worden benoemd, als opvolger van Carnot, die deze plaats verloor bij de staatsgreep van de 18e Fructidor 1797.⁴⁸ Uit verschillende van zijn handelingen blijkt hoezeer Napoléon dit lidmaatschap

waardeerde: tijdens zijn veldtocht in Egypte tekende hij zijn legerorders als 'Bonaparte, général en chef, membre de l'Institut'.⁴⁹ De idéologues, van hun kant, ontwaarden in hem de belichaming van de koning-wijsgeer. Na zijn terugkeer zocht en verkreeg hij hun steun voor de staatsgreep van de 18e Brumaire, aan de voorbereiding waarvan Cabanis en Sieyès een voornaam aandeel hadden. De verhouding met de nieuwe machthebber verslechterde echter snel. Sieyès en Daunou's ontwerpen voor een nieuwe grondwet werden door Bonaparte afgewezen. De grondwet van het jaar VII, die de vrijheid verder inperkte, werd door de Eerste Consul nagenoeg alleen geschreven.⁵⁰ De idéologues gingen door met het bekleden van hoge posities in de vertegenwoordigende en politieke organen, die echter snel aan belang inboetten.⁵¹

De idéologues hadden Bonaparte's greep naar de macht ondersteund, omdat zij daarin een stap naar een rationele inrichting van de Franse maatschappij zagen. 'Cette révolution a été faite par le courage de la raison et de la conscience, et l'énergie de la modération se montrera après la victoire', had Cabanis op de 19e Brumaire in de raad van 500 uitgeroepen.⁵² En ondanks al zijn kritiek had Daunou de aanvaarding van de nieuwe grondwet, als officieel rapporteur, geadviseerd.

Het conflict dat zich tussen de Eerste Consul en de idéologues ontwikkelde, werd dan ook niet in eerste instantie veroorzaakt door Bonaparte's usurpatie van de republikeinse instellingen, maar door zijn toenadering tot de rooms-katholieke kerk, die een eerste verankering vond in het concordaat van 15 juli 1801. Voor het merendeel vrijdenkers, anti-clericaal zonder anti-religieus te zijn,⁵³ verafschuwden de idéologues de georganiseerde godsdienst, en vreesden zij vooral de invloed van de kerk op het onderwijs. Bonaparte, geen slechter socioloog dan zij, zag in de kerk juist een potentiële steunbeer van zijn machtspositie. 'Zonder ongelijkheid aan bezit is een samenleving niet mogelijk, en ongelijkheid aan bezit kan niet bestaan zonder godsdienst'.⁵⁴

Dit concordaat werd gesloten in een periode waarin er al enkele jaren sprake was van een groeiende katholieke reactie, aangevoerd door Joseph de Maistre en Louis de Bonald. Deze stroming vond in de overeenkomst een krachtige steun. De kritiek van de idéologues was machteloos. Bonaparte had hun steun niet meer nodig. Toen de Senaat enkele van zijn voorstellen afwees, zuiverde hij dit lichaam van de meeste recalcitrante leden, waaronder de meeste leidende idéologues.⁵⁵

Op 23 januari 1803 hief hij de tweede klas van het Instituut op.⁵⁶ Het nationale onderwijssysteem van de idéologues viel daarmee ten offer aan de *raison d'état* van de toekomstige keizer. Dit onderwijssysteem lijkt overigens allesbehalve naar verwachting te hebben gefunctioneerd, zowel door gebrek aan leraren en door de tegenwerking van de kerkelijke instanties, als door de uiteenlopende en vaak conflicterende opvattingen onder de leraren. Enkel de polytechnische

scholen kwamen van de grond.⁵⁷ De idéologues onderschatten in hoge mate de sociale weerstanden tegen hun stelsel.

Vanaf 1802, vooral na 1806, werd door Bonparte een strak, uniform onderwijsstelsel, op militaristische leest geschoeid, opgebouwd.⁵⁸ 'Over de publieke zaken, dat wil zeggen over *mijn* zaken, over politiek, maatschappij en ethiek, over de geschiedenis – in het bijzonder de jongste en tegenwoordige – heb alleen ik nu nog te denken, en in de komende generatie zal de hele wereld denken zoals ik het wil'.⁵⁹ *La Décade* zag zich genoodzaakt haar verschijning in 1807 te staken, nadat het al sinds 1800 tot het dozijn tijdschriften behoorde dat in Frankrijk nog, zij het onder voortdurende dreiging van censuur, mocht verschijnen.⁶⁰

Destutt de Tracy kon zijn verhandeling over Montesquieu's *Esprit des Lois* in Frankrijk evenmin publiceren als zijn boek over politieke economie.⁶¹ Men kan niet zeggen dat de idéologues zich daarna uit de politiek terugtrokken. Het is juist om te zeggen dat er geen politiek meer mogelijk was in het Keizerrijk. Sommige idéologues trokken zich volledig terug uit hun regeringsposten, zoals Say en Constant; anderen dienden de keizer op hoge administratieve posten (Chénier, Lakanal, Daunou) of beschermden min of meer gedwongen (of gekocht zoals Sieyès) als senator de legitimiteit van het bewind: Volney, Destutt de Tracy, Garat.⁶² Hun oppositie was in sommige gevallen niet eens die van een volledige 'innere Emigration'; net als tijdens het Directoire dienden ze het regime zonder hun idealen op te geven; en daarin is een van de redenen te vinden voor hun latere verguizing.

'The story of Bonaparte's degeneration can be written in terms of his relations with the "idéologues"', schrijft George Lichtheim.⁶³ Het verhaal laat zich ook vertellen als karakteristiek voor de verhouding tussen een min of meer georganiseerde en gelijkgezinde groep intellectuelen en de politiek minder scrupuleuze machthebber, die hen gebruikt om zijn macht te legitimeren en hen afdankt als ze 'lastig' worden. De namen wisselen, Napoléon, Gomulka, Tito; idéologues, revisionisten en Praxis-filosofen; het proces blijft hetzelfde.⁶⁴

In dit verband is echter vooral van belang dat het conflict tussen Bonaparte en de idéologues een vierde betekenis van het begrip 'ideologie' heeft opgeleverd, een betekenis met een sterk negatief-emotionele connotatie, waaraan het woord 'ideoloog' – anders dan het woord intellectueel, dat bijna een eeuw later eveneens als scheldwoord (tegen Dreyfusards) werd aangemunt – zich niet heeft kunnen ontworstelen. Bonaparte sprak na zijn machtsovername al snel in minachtende zin over de idéologues. Hij gebruikte de termen 'metaphysiciens' en 'idéologues' als onderling verwisselbaar,⁶⁵ wat gezien het zo expliciet anti-metafysische programma van de idéologues een duidelijke omkering van de oorspronkelijke begripsinhoud inhield, en noemt hen 'ongedierte dat om hem heen krioelt en in het water geworpen dient te worden'.⁶⁶ Elders heten ze 'a band of imbeciles who sigh from the bottom of their souls for liberty of the press and of

speech, and believe in the omnipotence of public opinion'.⁶⁷ Hij sprak van filosofen onveranderlijk als van 'les hommes à systèmes' en schreef de aanslag op zijn leven ondanks alle bewijzen van het tegendeel, toe aan de 'metafysici'.⁶⁸ In 1811 heeft Bonaparte het over 'ontevreden en eierzuchtigen en ideologen aller tijden'.⁶⁹

Het hoogtepunt komt als de in Rusland verslagen keizer op 20 december 1812 in de Conseil d'Etat zijn nederlaag ('Frankrijks misfortuin') toeschrijft aan de idéologues: 'C'est à l'idéologie, à cette ténébreuse métaphysique, qui en cherchant avec subtilité les causes premières veut sur ces bases fonder la législation des peuples, au lieu d'appropriier les lois à la connaissance du coeur humain et aux leçons de l'histoire, qu'il faut attribuer toutes les malheurs de notre belle France'.⁷⁰ De idéologues worden ervan beschuldigd 'het principe van opstand als plicht geproclameerd te hebben en het volk kruipend gesmeekt te hebben een soevereiniteit te proclameren die het niet kon uitoefenen'. Te zelfder tijd gebruikt Chateaubriand, daarin warm gesteund door Bonaparte,⁷¹ de term in een zelfde kleinerende betekenis.⁷² Ideologie en ideoloog zijn daarmee scheldwoorden geworden, waarbij het opwekken van negatieve emoties ten opzichte van het aldus aangemerkte ten koste gaat van de cognitieve inhoud. Ideologie betekent nu zoiets als 'ideeën met overheersend irreële, inslag', waarbij het gebrek aan realiteitszin op rekening wordt geschreven van de liberalistische idealen. Deze betekenis verdringt de oorspronkelijke en is tot op de dag van vandaag één van de meest gehanteerde van het begrip 'ideologie'.

4. Verspreiding van het ideologiebegrip; andere betekenissen

De betekenis die Destutt de Tracy aan 'ideologie' gaf, bleef in en buiten Frankrijk nog een tijdlang bewaard. In Frankrijk vond de leer der idéologues met name aanhang onder jonge schrijvers als Balzac en Stendhal,⁷³ van wie een pregnante formulering van de oorspronkelijke doctrine der ideologie bewaard is gebleven: 'l'esprit est une table rase, sur laquelle les phénomènes successifs viennent se graver, éveillant les sensations, formant les facultés, organisant peu à peu la machine humaine. Avec l'Idéologie, plus d'erreur possible sur les origines et sur la fin de l'homme: la métaphysique est supprimée du coup. Grâce à l'Idéologie, on pourra voir les ressorts de l'âme comme ceux d'une montre ouverte, étudier le fonctionnement de la colère, de l'ambition, de l'amour'.⁷⁴ Destutt de Tracy's invloed op Stendhal blijkt uit het door Cailliet vermelde feit dat in Stendhals werk *Condillac* meer dan vijftig keer wordt geciteerd, Cabanis meer dan vijfenzeventig keer, Helvétius meer dan honderdzeventig keer, en Destutt de Tracy meer dan tweehonderd keer.⁷⁵ Stendhal is op school in Grenoble onderricht in de idéologische principes.⁷⁶

In deze oorspronkelijke betekenis vindt Barth het begrip ook nog terug bij nu vergeten denkers als de Italianen Galuppi (1820), Sinne Gioja (*Ideologica*, 1822), d'Aquisto (*Trattato d'Ideologia*, 1858) en de Spanjaard Jaime Balmes (1858).⁷⁷ Uit niets blijkt dat het hier om iets anders dan curiositeiten van de *Ideengeschichte* gaat.

Jeremy Bentham gebruikt het woord in deze zin in een brief uit 1802.⁷⁸ Hegel vermeldt de term in samenhang met zijn uiteenzetting van Locke's filosofie en typeert haar als 'Zurückführung des Denkes auf Empfindung'.⁷⁹ Schopenhauer, die een grote waardering voor P. G. Cabanis had, stelt de ideologische beschouwingwijze gelijk aan de transcendentale van Kant,⁸⁰ wat wijst op een foutieve interpretatie van de idéologues, van Kant of van beiden. Heine tenslotte gebruikt in zijn *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* ideologie om daarmee de filosofie, en in het bijzonder de progressieve, revolutionaire filosofie van de denkers van de Franse Verlichting en de Franse Revolutie aan te geven.⁸¹ Via Heine Hegel en Hess moet het woord bij Marx en Engels terecht zijn gekomen, die er echter nooit blijk van hebben gegeven met de oorspronkelijke betekenis(sen) van 'ideologie' bekend te zijn geweest.

De Franse conservatieve filosoof Bonald heeft min of meer een zelfde betekenis als Destutt de Tracy aan de term 'ideologie' gegeven. Het is niet duidelijk in hoeverre hij daarbij beïnvloed is door Destutt de Tracy. In ieder geval gebruikt hij de term al in 1800.⁸² Als fervent bestrijder van de Franse Revolutie hanteert hij het woord 'ideologie' regelmatig. Alleen: voor hem is ideologie (als 'la science de l'esprit humain') een negatieve aangelegenheid, 'qui a remplacé dans le langage et dans les études la métaphysique, parce que la philosophie moderne ne voit pas l'univers d'autres idées que celle de l'homme'.⁸³ Ideologie wordt ervan beschuldigd 'de moderne filosofie' – die van Bonald, mag men aannemen – 'te doden'.⁸⁴ Net als Heine (die ideologie wel positief waardeert) breidt Bonald de betekenis van 'ideologie' en 'ideologen' uit van de groep van idéologues en hun opvattingen van ideologie, tot alle denkers en denkbeelden van de Franse Verlichting en de Franse Revolutie. Voor zover het woord in de Franse cultuur nog bewaard bleef, gebeurde dat vooral in deze betekenis. Zelfs bij Picavet, die met zijn *Les Idéologues* in 1891 de eerste grote studie over de groep rond Cabanis en Destutt de Tracy schreef, vindt men deze neiging terug.⁸⁵

Het *dédain* waarmee Napoleon de idéologues behandeld had werkte door in het 19e-eeuwse Frankrijk. Te halfzacht in de ogen van de erfgenamen van de Jacobijnen, door royalisten en katholieken vereenzelvigd met de bloedigste gebeurtenissen van de Revolutie, en beschouwd als onpraktische idealisten voor de bewonderaars van Napoleon, was er geen enkele stroming in het postnapoleontische Frankrijk die voor de idéologues een goed woord over had. De maatschappelijke groep waar de idéologues het meest mee verbonden was, de gegoede burgerij, zou haar liberale politieke theorie tenslotte ontlenen aan

minder ingewikkelde doctrines dan de 'idéologie proprement dite'.

De negatieve betekenis die Napoleon aan het woord 'ideologie' gaf verdrong de oorspronkelijke, getuige een aantal 19e-eeuwse definities die Picavet verzamelde.⁸⁶ Desondanks zouden sommige ideeën van de idéologues uitgevoerd worden onder de Derde Republiek. De anti-clericale hervormingen van het onderwijssysteem steunden op het onderwijsplan van de idéologues, evenals de scheiding tussen kerk en staat.⁸⁷

In dezelfde jaren dat Taine de eerste historische verantwoorde aanval op de Napoleon-legende publiceert,⁸⁸ begint met het werk van Picavet een zekere rehabilitatie van de idéologues.⁸⁹ Maar dan heeft het begrip 'ideologie' al zoveel uiteenlopende betekenissen gekregen dat voor de oorspronkelijke alleen nog plaats is als historische curiositeit. Het wetenschappelijk programma van de idéologues heeft dan allang een andere naam. Het heet positivisme, en het is uitgewerkt en gesystematiseerd door August Comte. Nu het in de twintigste eeuw gebruikelijk is om ideologie en sociologie als elkaars tegengestelde te zien, gaat men eraan voorbij hoezeer deze twee, niet alleen wat betreft de woorden waarmee ze aangeduid worden, maar ook inhoudelijk, in het werk van August Comte verstrengeld zijn ('Indeed, surely we should count Comte and Positivism rather than Marx and Marxism as the paradigm of ideology', concludeert Drucker).⁹⁰ Dit positivisme kan gezien worden als een resultaat van de synthese die aan het eind van de 18e eeuw in Frankrijk tot stand kwam tussen de continentale, mathematisch-deductivistische traditie in de wetenschapsbeoefening en de Britse, experimenteel-inductivistische. Deze synthese kan gelden als het werkelijke begin van de moderne wetenschap. Ze vond haar pendant in een optimistisch wereldbeeld, dat de methoden van het natuurwetenschappelijk onderzoek met metafysische pretenties oplibies.⁹¹ Als dit laatste positivisme wordt genoemd, dan behoren de idéologues niet alleen tot degenen die deze synthese verankerden in nieuwe onderwijsinstututen, ze kunnen dan ook met recht de eerste positivisten genoemd worden.

In de Verenigde Staten vond het woord 'ideologie' zijn weg via de relaties die er bestonden tussen de idéologues en Thomas Jefferson.⁹² Tijdens zijn verblijf als Amerikaans gezant (van 1785 tot aan het begin van de Revolutie) nam hij zoals we al zagen deel aan de discussies in de salon van Madame Helvétius. Toen hij in 1801 tot president werd gekozen, benoemden de idéologues hem tot erelid van de tweede klas van het Instituut.⁹³ Ook later bleef hij de idéologues begünstigen door het bevorderen van de publikatie van hun werk in de Verenigde Staten.⁹⁴ Volgens Hölzle is het niet teveel gezegd te stellen dat dank zij Jefferson 'der Ideologiebegriff im Sinne der Ideologen autoritativen Eingang in den Vereinigten Staaten fand'.⁹⁵ Zelfs als dat inderdaad het geval is geweest, heeft dit niet lang geduurd. Jeffersons pogingen om 'idéologie' op te nemen in het leerplan van de universiteit van Virginia (zijn geboortestaat) mislukten. Na

zijn dood verdween in de Verenigde Staten elke belangstelling voor de wetenschap der ideeën.⁹⁶

De Napoleontische definitie vond meer ingang; John Adams, die in zijn werk Napoleons' aanval op de ideologen citeert, omschrijft het begrip als volgt: 'Ideology is the science of Idiocy . . . It is the bathos, the theory, the art, the skill of diving and sinking in government. It was taught in the school of folly; but alas Franklin, Turgot, Rochefoucauld and Condorcet, under Tom Paine, were the great masters of that academy'.⁹⁷ Otto Bruner treft de denigrerende betekenis die Napoleon gebruikte ook aan bij een Pruisische politicus uit het begin van de 19e eeuw: Friedrich Ludwig von der Marwitz. Deze gaat in zijn geschriften tekeer tegen de 'heimatlosen Theoretiker' en 'Ideologen und Philosophanten'.⁹⁸

5. Samenvatting en conclusie

Het begrip 'ideologie' werd door een groep liberalistische Franse denkers aan het einde van de 18e eeuw geconstrueerd om daarmee hun filosofische doctrine en hun maatschappijleer aan te duiden. Dit begrip duiden zij aan met het woord 'ideologie'.

Echter, al in het hoofdwerk van de voornaamste denker van de groep wordt het woord 'ideologie' lang niet op een ondubbelzinnige manier gedefinieerd. Destutt de Tracy duidt in zijn *Elémens d'Idéologie* met ideologie zowel het gehele filosofische systeem van de 'idéologues' aan (I), als de studie van de structuur van de kennis, die hij onderverdeelt in kentheorie, de structuur van taal, en logica (II), en een onderdeel daarvan, de sensationistische kentheorie (III). Deze drie oorspronkelijke betekenissen van het woord 'ideologie' zijn met hun schepper uit het wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke taalgebruik verdwenen.

Het woord 'ideologie' kreeg te zelfder tijd een nieuwe betekenis, of reeks betekenissen. Tegenstanders van de idéologues, zowel Bonaparte als de filosofen van de restauratie, gingen het woord gebruiken ter aanduiding van de politieke ideeën van de idéologues, of van de denkers van de Franse Verlichting en de Franse Revolutie in het algemeen. Daarbij gaat het er vooral om dat de term een denigrerende, negatief-emotionele lading kreeg. Deze lijkt belangrijker dan de nieuwe cognitieve betekenis. Want terwijl de negatief-emotionele connotatie gelijk blijft, wisselt de cognitieve inhoud. Ideologie kan nu betekenen: revolutionaire ideeën; onpraktische, te ingewikkelde, liberalistische, anti-metafysische ideeën. Het heeft geen zin om te proberen deze betekenis anders dan globaal vast te leggen, omdat niet te betekenis, maar de waardering van het woord constant blijft.

Ideologie is dus een aanduiding voor ideeën die men negatief waardeert, omdat ze geassocieerd worden met de filosofie van de Franse Revolutie en

daarom als onpraktisch en liberalistisch worden beschouwd. In deze betekenis lijkt het woord zich in de 19e eeuw gehandhaafd te hebben in Europa en de Verenigde Staten en zo ook doorgewerkt te zijn in de sociaal-wetenschappelijke begripsvorming.

De ontstaansgeschiedenis van het woord ideologie toont aan hoe woorden en begrippen ten opzichte van elkaar kunnen variëren, afhankelijk van de context waarin ze staan.

Noten

1. H. M. Drucker: *The Political Uses of Ideology*, Londen 1974, p. 3. Th. Geiger: *Ideologie und Wahrheit*, Neuwied-Berlijn (1953) 1968, p. 5 stelt dat het begrip ideologie voor het eerst opduikt bij Condillace en Destutt de Tracy. Hij geeft echter geen bron. Het is evenwel niet onwaarschijnlijk dat de term al door de 'idéologues' gebruikt werd voor ze in bewaard gebleven publikaties opdoek.

C.f. bijvoorbeeld J. W. Stein: *The Sword and the Mind*, New York 1961, p. 71; R. H. Cox (ed.): *Ideology, Politics and Political Theory*, Belmont Cal. 1969, p. 15, vermeldt dat het Britse tijdschrift *Monthly Review* al in 1796 meldde dat Destutt de Tracy een lezing over ideologie had gehouden aan het Institut National.

2. C.f. Stein, o.c., p. 181-191; Avertissement de l'éditeur, in: Destutt de Tracy: *Eléments d'Idéologie proprement dite*, Brussel 1826-1827, vol. I., p. 1-11.

3. Drucker, o.c., p. 3.

4. Deze en andere biografische gegevens zijn voornamelijk ontleend aan Stein o.c. en C. H. Hunter van Duzer: *The Contribution of the Idéologues to French Revolutionary Thought*, Baltimore 1935.

5. C.f. F. Picavet: *Les Idéologues*, Parijs 1891, dat geldt als het standaardwerk over de 'idéologues'.

6. Drucker, o.c., p. 6-7.

7. C.F.D. Germino: *Beyond Ideology – The Revival of Political Theory*, New York 1967, p. 50.

8. Drucker, o.c., p. 6-7.

9. Hunter van Duzer, o.c., p. 65.

10. C.f. Stein, o.c., p. 190-191.

11. Stein, o.c., p. 180.

12. M. Leroy: *Histoire des idées sociales en France, II*, Paris 1950, p. 167 e.v., geciteerd bij L. Coser: *Men of Ideas*, New York 1970, p. 196-107 (vert. Bart Tromp).

13. Stein, o.c., p. 170.

14. C.f. Hans Barth: *Wahrheit und Ideologie*, Zürich 1961, p. 14; Hunter van Duzer, o.c., p. 19-20; Destutt de Tracy, o.c., passim.

15. Hunter van Duzer, o.c., p. 120-121.

16. Destutt de Tracy, o.c., vol I, Préface, p. XIII-XIV.

17. Ibidem, p. XIII.

18. Ibidem, p. XIV.

19. Claude-Adrien Helvétius: *De l'Esprit*, Parijs 1758, p. 551; geciteerd bij Barth, o.c., p. 55.

20. Helvétius: *De l'Homme*, II, p. 294; geciteerd bij Barth, o.c., p. 56.

21. C.f. Barth, o.c., p. 17.

22. Geciteerd naar Cox, o.c., p. 15 (wegens ontoegankelijkheid van het origineel, c.f. 36).
23. Condillac: *Oeuvres Complètes*, Parijs 1798, Tome V; geciteerd bij Hunter van Duzer, o.c., p. 31-34.
24. Hunter van Duzer, o.c., p. 129.
25. Destutt de Tracy, o.c., vol I, p. III-IV.
26. Ibidem, p. IV.
27. Condillac herleidde reflectie tot het herhalen van oordelen die dan weer worden geacht voort te komen uit de vergelijking van gewaarwordingen. C.f. Hunter van Duzer, o.c., p. 24-26.
28. Barth, o.c., p. 17-18.
29. Ibidem, p. 14.
30. Althans volgens de interpretatie van Barth, o.c., 17-18.
31. C.f. ook T. W. Adorno en M. Horkheimer: *Soziologische Exkurse*, Frankfurt a.M. 1956, p. 165.
32. Geciteerd in de inleiding van Gilbert Chinard bij Emile Cailliet: *La tradition littéraire des idéologues*, Philadelphia 1943.
33. Hunter van Duzer, o.c., p. 38 e.v.
34. B.v. G. Salomon: *Historischer Materialismus und Ideologielehre, Jahrbuch für Soziologie*, Karlsruhe 1926: 'Mann kann Cabanis als Begründer der physiologischen Psychologie ansuchen', Stein, o.c., p. 81-87.
35. Hunter van Duzer, o.c., p. 43.
36. Destutt de Tracy, o.c., vol. II, p. 16.
37. De enige editie van 'Elémens d'Idéologie' die de auteur kon vinden was die van 1826-1827 (Brussel). In het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel ontbreekt Tome I van dit derde deel.
38. C.f. Hunter van Duzer, o.c., p. 116.
39. Germino, o.c., p. 14.
41. C.f. Adorno/Horkheimer, o.c., p. 166; G. Lichtheim: *The Concept of Ideology*, New York 1967, p. 6.
42. Germino, o.c., p. 50.
43. C.F. A. Guillois: *La Salon de madame Helvétius-Cabanis et les Idéologues*, Parijs 1894; Hunter van Duzer, o.c., p. 18-19.
44. Stein, o.c., passim; Hunter van Duzer, o.c. passim.
45. Hunter van Duzer, o.c., p. 81.
46. Ibidem, o.c., p. 80.
47. Ibidem, p. 104-112.
48. Stein, o.c., p. 124.
49. Hunter van Duzer, o.c., p. 145.
50. Stein, o.c., p. 132-133.
51. Ibidem, p. 141 e.a.; Hunter van Duzer, o.c., p. 143 e.v.
52. Geciteerd bij S. Moravia: *Intellectuali e vita politica nell'eta del Direttorio*, gli idéologues, *Rivista storica italiana*, 78, 1966, p. 670.
53. Hunter van Duzer, o.c., p. 71-73.
54. Geciteerd naar Barth, o.c., p. 26.
55. Hunter van Duzer, o.c., p. 150.
56. Ibidem, p. 163.
57. Stein, o.c., p. 155 e.v.
58. Ibidem, c.f. ook: P. Geyl: *Napoleon, voor en tegen in de Franse Geschiedschrijving*, Zeist 1965, p. 148-152.

59. Geciteerd naar Taine in E. Brand e.a.: *Ideologie*, Düsseldorf 1972.
60. Stein, o.c., p. 150.
61. C.f. Moravia, o.c., p. 664.
62. Stein, o.c., p. 162-171.
63. Lichtheim, o.c., p. 5.
64. C.f. L. Coser, o.c., p. 189-197.
65. Geciteerd bij E. Hölzle: *Idee und Ideologie*, Bern 1969, p. 94.
66. Hunter van Duzer, o.c., p. 151.
67. Geciteerd naar *The Cambridge Modern History IX*, Cambridge 1906, p. 152. bij Coser, o.c., p. 204.
68. Hunter van Duzer, o.c., p. 151.
69. Geciteerd bij Hölzle, o.c., p. 95 naar G. Lefevre, *Napoléon*. Parijs 1942, p. 410.
70. Geciteerd bij Barth, o.c., p. 27 naar Hippolyte Taine 'Les Origines de la France contemporaine, 5e druk, Parijs 1898, vol. II, p. 219-220.
71. Hunter van Duzer, o.c., p. 153.
72. C.f. A. Naess e.a.: *Democracy, Ideology and Objectivity*, Oslo 1956, p. 150; c.f. ook Barth, o.c., p. 24-25.
73. Hölzle, o.c., p. 91.
74. Geciteerd bij P. Hazard: *La Vie de Stendhal*, Paris 1927, p. 53; c.f. ook Hölzle, o.c., p. 92.
75. E. Cailliet: *La Tradition littéraire des idéologues*, Philadelphia 1943, p. 136.
76. Hunter van Duzer, o.c., p. 128-129.
77. Barth, o.c., p. 292-293.
78. Naess e.a., o.c. p. 151. Het is duister waarom dit inderdaad 'an occurrence worth consideration' (p. 151) zou zijn.
79. Geciteerd bij Barth, o.c., p. 29.
80. Barth, o.c., p. 29-30.
81. Ibidem, p. 30-31.
82. Naess, o.c., p. 151-152.
83. Ibidem, p. 151.
84. Hunter van Duzer, o.c., p. 11.
85. F. Picavet, o.c., Paris 1891, p. 22-24.
86. Ibidem, p. 20-21.
87. Hunter van Duzer, o.c., p. 164.
88. C.f. Geyl, o.c., passim.
89. Hunter van Duzer, o.c., p. 13.
90. Drucker, o.c., p. 79.
91. C.f. J. Ben-David: *Problems of a sociological theory of science*, ongepubliceerd manuscript, Hebrew University of Jerusalem.
92. Voor een uitvoerig overzicht: G. Chinard: *Jefferson et les Idéologues d'après sa correspondance inédite avec Destutt de Tracy, Cabanis, J. B. Say et Auguste Comte*, Baltimore 1925.
93. Hölzle, o.c., p. 97-98.
94. Ibidem, p. 99-101.
95. Ibidem, p. 99-100; c.f. Chinard, o.c., p. 108, 11, 174, 188, 241, 259.
96. C.f. R. H. Cox, o.c. p. 7-8.
97. *The Life and Works of John Adams*, Boston 1851, vol. VI, p. 403; geciteerd bij Cox, o.c., p. 1.
98. O. Brunner: *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1965, p. 194.